ItK

5-6

rodalomtörténeti Közlemények

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
RODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1992

TARTALOMBÓL

LANICZAY TIBOR EMLÉKÉNEK

zköltészet, népi kultúra a XVI–XVII. században
udományos ülésszak, Tata, 1992. május 20–23.)

rtók István, Dukkon Ágnes, Kilián István, Kriza Ildikó, Küllős Imola, Armando Nuzzo, Kis Attila – Szilasi László, Tüskés Gábor, Vadai István, R. Várkonyi Ágnes, Voigt mos, Zemplényi Ferenc tanulmányai

aniczay Tibor (1923–1992) *(Németh G. Béla, Bodnár György, Jankovics József, Kőszeghy Péter)*

ács Sándor Iván: „Utolsó fuvallásig..." (Klaniczay Tibor és az újabb Zrínyi-tatások)

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1992. XCVI. évfolyam 5–6. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Komlovszki Tibor
felelős szerkesztő

Bíró Ferenc

Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kulcsár Péter

Tarnai Andor

Tverdota György

Veres András

*

Kádár Judit
technikai szerkesztő

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest
Ménesi út 11–13.

KLANICZAY TIBOR EMLÉKÉNEK

Közköltészet, népi kultúra a XVI–XVII. században (Tudományos ülésszak, Tata, 1992. május 20–23.)

R. Várkonyi Ágnes: Népi kultúra — elit kultúra 525
Voigt Vilmos: Volt-e strófikus líra a magyar népköltészetben 1603 előtt? 542
Zemplényi Ferenc: Régi magyar irodalom és európai közköltészet 554
Bartók István: A casa rustica és a mechanici 569
Tüskés Gábor: A XVII. századi elbeszélő áhítati irodalom európai kapcsolatai: Nádasi János 579
Dukkon Ágnes: Asztrológia és keresztény hit a régi kalendáriumokban (Frölich Dávid) 594
Kriza Ildikó: Egy ismeretlen Mátyás-história a XVIII. századból 607
Küllős Imola: Kivégzés előtti búcsúénekek 616
Kilián István: A betlehemes játék a XVII. századi Magyarországon 633
Armando Nuzzo: Balassi népszerűsítésének kezdetei: a bécsi kiadás 639
B. Kis Attila–Szilasi László: Még egyszer a Pataki Névtelenről 646
Vadai István: Az eposztól a ponyváig 676

Szemle

Feuer-Tóth Rózsa: Art and Humanism in Hungary in the Age of Matthias Corvinus *(Pajorin Klára)* 685
Szuromi Lajos: A szimultán verselés *(Kecskés András)* 687
Kókay György: Geschichte des Buchhandels in Ungarn *(Benda Kálmán)* 694
G. Győrffy Katalin: Kultúra és életforma a XVII. századi Magyarországon *(Hopp Lajos)* 696
Roberto Ruspanti: Petőfi l'inconfondibile magiaro *(Lukácsy Sándor)* 698
Eisemann György: Végidő és katarzis *(Imre László)* 699
Les avant-gardes nationales et internationales *(Jolanta Jastrzębska)* 702
Énekek és versek (1686–1700) *(Bitskey István)* 704
Pálos iskoladrámák, királyi tanintézmények, katolikus papneveldék színjátékai *(Knapp Éva)* 707
Bessenyei munkái kritikai kiadásának köteteiről *(Wéber Antal)* 709
Erdélyi János: Nyelvészeti és népköltészeti, népzenei írások *(Korompay H. János)* 713

KÖZKÖLTÉSZET, NÉPI KULTÚRA A XVI–XVII. SZÁZADBAN

Tudományos ülésszak

(Tata, 1992. május 20–23.)

R. VÁRKONYI ÁGNES

NÉPI KULTÚRA — ELIT KULTÚRA

(Néhány elméleti kérdés)

Áttekintésemben a 16–17. századi Magyarországon a népi és az elit kultúraként ismert jelenségek kölcsönhatásáról vázolok néhány megfigyelést. A történész szemszögéből azt szeretném tudni, hogyan működött a kultúra a középkorból az újkorba tartó Európa évszázadaiban. Hagyományos kifejezésekkel élve a műveltség és a civilizáció szerkezeti felépítését vizsgálom, minden rend és ország kultúrájában a közös elemeket. Ezekből hármat tekintek át: az oralitást és vizualitást, az udvart, mint az elit és a népi gyógyítási kultúra találkozásának színterét, végül a szimbólumok asszociációs világából vázolok néhány összefüggést.

Vizsgálataim fókuszában természetszerűleg a népi és az elit kultúra kapcsolatának hagyományos, jólismert területei vannak. Idézem a *Szigeti veszedelem*ben az európai irodalom Tasso nevével fémjelzett vonulata mellett a magyar és horvát népi epika hatását kimutató régi eredményeket új kutatásokra inspirálva összefoglaló megállapítást:

„A költő a történetírásból ismert adatokkal szinte egyenrangúan kezeli a néphagyomány értesüléseit, melynek tehát szintén része van a mű koncepciójában."[1]

Módszer és elméleti megközelítés tekintetében az utóbbi évtizedek külföldi és hazai műhelyeinek eredményeire és saját kutatásaimra építhetek.[2]

[1] KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*. Bp., 1964. 154.

[2] Mihail BAHTYIN halála után 1965-ben oroszul Moszkvában megjelent műve azonnal világhírűvé lett, nálunk 1982-ben jelent meg KÖNCZÖL Csaba fordításában: *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája.* — A nagy irodalomból csak a legfontosabbakra utalhatok: MANDROU, R., *De la culture populaire aux XVIIe et XVIIIe siècles.* Paris, 1964. — LASLETT, P., *The World We Have Lost.* London, 1965. — BOLLEME, G., *La Bibliothèque bleue. Littérature populaire en France du XVIIe au XVIIIe siècle.* Paris, 1971. — DAVIS, N. Z., *Society and Culture in Early Modern France.* London, 1975. — MUCHEMBLED, R., *Culture populaire et culture des élites.* Paris, 1978. — BURKE, P., *Popular Culture in Early Modern Europe.* London, 1978. (Magyarul BÉRCES Tibor fordításában: Bp., 1991.) DOTOLI, G., *Mythologie populaire et ideologie baroque au XVIIe siècle.* In *La mythologie au XVIIe siècle.* Marseille, 1982. — A hatalmasra duzzadt bibliográfiáról is tematikus tájékoztatással: CHARTIER, Roger, *A szellemi élet története vagy szocio-kulturális történet. A francia irányzatok.* Ford.: KISS László, Történelmi Szemle, 1984. 404–422. DARTON, R., *A nagy macskamészárlás.* Bp., 1987.

Több műhely működött és működik pl. a Reneszánsz kutatócsoport, a Rákóczi kutatások 1960–1980 között, a felvilágosodás történet, a művelődéstörténet, a néprajz, az orvostörténet tudományos műhelyei. Fontosabb kiadványok: FÉL, E. — HOFER, T., *Saints, Soldiers, Shepherds.* Bp., 1966. ERDÉLYI Zsuzsanna, *Hegyet hágék lőtőt lépék...* Kaposvár, 1974., és a nyomában kibontakozott vita. — *Művészet és felvilágosodás.* Szerk.: ZÁDOR Anna — SZABOLCSI Hedvig. Bp., 1978. *A Magyar Orvostörténeti Társaság Népi Gyógyászati szakosztályának 1976 októberi konferenciája.* In Comm. Hist. Artis Med. Suppl. Szerk.: ANTALL József. 11–12, 1979. — *Objet et méthodes de l'histoire de la culture.* Actes du colloque franco-hongrois de Tihany 10–14 octobre 1977. Szerk.: LE GOFF, J. — KÖPECZI B. Bp., 1982. — HADROVICS László *Bevezető*-je az MTA és a Vajdasági Magyar Akadémia együttműködésével a néprajzkutatók és történészek részvételével megrendezett konferencián In *Folklór és tradíció.* Szerk.: KISS Mária. Bp., 1984. — *Történeti antropológia.* Az 1983. április 18–19-én tartott tudományos ülésszak tanulmányai. Szerk.: HOFER, T. Bp., 1984. — *Magyar reneszánsz udvari kultúra.* Szerk. és az előszót írta:

(Fogalmak és a közeg) A tudás, műveltség hasonlatos a pénzhez — írta Descartes — „amely nem ér kevesebbet, akár egy paraszt erszényéből, akár a kincstárból kerül elő." Arra épített, hogy a „a tudásvágy... közös vonása valamennyi embernek" és a „közepes képességű ember"-re számít, hogy megértsék gondolkozását.[3] Hasonló elvek vezették Comeniust, vagy Közép-Európa végvidékén Apáczai Csere Jánost.

A külföldi és hazai kutatások egybevágó eredménye, hogy mindhárom fogalom, a kultúra, a nép és az elit fogalma saját korának struktúrájában ragadható meg hitelesen.

A kultúra fogalma Ficinótól Voltaire-ig vezető folyamat során, a reneszánsz műveltség, a tudomány, művészet, államelméletek, népkarakterológiák, nevelési szabályok, útirajzok és országleírások tapasztalataiból építkezve a felvilágosodás idejére kristályosodott ki úgy, ahogyan azt a 19. században mint történeti jelenséget vizsgálni kezdték.[4] Majd újabban a kultúra egységes és teljes történelmi összefüggésrendszerének ismerete iránt megnyilvánuló elementáris igény, a korábbi a szakágazatok kialakulásával felszabdalt műveltségi szeletek vizsgálata helyett, új, átfogó módszereket alakított ki. Ezzel elérhetőek lettek a kultúra eddig kevéssé vizsgált rétegei, a hagyományos megközelítéssel láthatatlan szerkezetei és összefüggései. Ily módon éles megvilágításba kerültek a kultúra bonyolult összetevői és áttételes összefüggései. Ebben a felfogásban a kultúra nyelv, értékrend, természetlátás, világértelmezés. Intézmények, viszonyulások rendszere. Gondolkozás, költészet, hit, művészet. Gyógyítás, asszociációk és technikák. Összegezése és feldolgozása mindannak, ami az emberrel történt és történik. Stílusok, rítusok, reprezentációk, szokásrendek. A kultúra értékeket őriz meg vagy utasít a nem értékek temetőjébe és új értékeket hoz létre. Tárolja és feldolgozza a múlt, a jelen és a jövő képzeteit, élményeit és információit. Rendszerfenntartó készségeket örökít tovább. Az ember létállapotának kérdéseire és társadalmi viszonylatainak konfliktusaira ad válaszokat s megoldásokat. Önkorlátozó mechanizmusokkal rendelkezik, következésképpen soha nem volt, nem is lehet egyik vagy másik társadalmi rend, vagy nép privilégiuma. Az éles határok, merev falak a kultúra egyetemes terréniumán későbbi korok visszavetített csinálmányai. Következésképpen a népi kultúra és az elit kultúra hagyományos fogalmai tartalmilag átalakultak.

Ha azt vesszük, hogy a 18. században Percy püspök és Herder a falvak, a vidék lakói körében gyűjtött történeti énekek, mesék, szólások, közmondások együttesét nevezte népi kultúrának, a fogalom jelentése azóta teljesen megváltozott. Egymástól távoli szakterületek, mint az ethnográphia és gazdaságtörténet, az ethnomedicina és ikonológia, egyháztörténet és botanika, irodalomszociológia és ikonográfia eredményeinek összekapcsolódása azt hozta magával, hogy a népi kultúra szociális bázisát,

---

R. VÁRKONYI Á. Bp., 1987. *A megváltozott hagyomány. Folklór, irodalom, művelődés a XVIII. században.* Szerk.: HOPP L. — KÜLLŐS I. — VOIGT V. Bp., 1988. — KUBINYI. A. — LASZLOVSZKY, J. (Hg): *Alltag und materielle Kultur im mittelalterlichen Ungarn.* Krems, 1991. *Irodalom, történelem, folklór. Szerk.:* HOPP L. — PINTÉR M. — TÜSKÉS G. Debrecen, 1992.

VÁRKONYI Á., *Erdélyi változások.* Bp., 1984. 433. — *Magasműveltség és népi tudatvilág Magyarországon a 17–18. század fordulóján.* In *Folklór és tradíció.* 1984. 19–42.

[3] DESCARTES, R., *La recherche de la vérité par la lumière naturelle.* In *Válogatott filozófiai művek.* Ford.: SZEMERE Samu. Jegyzeteket írta: NÁDOR György. Bp., 1961. 304–305., 334–335. — STONE, L., *The Educational Revolution in England, 1560–1640.* In *Past and Present.* 1964. No. 28.

[4] KLANICZAY T., *A humanista literatura Magyarországon.* In *Pallas magyar tanítványai.* Bp., 1985. 35. — *A kereszteshad eszméje és a Mátyás-mítosz.* ItK 1975. 1–13. — ELIAS, N., *A civilizáció folyamata.* Ford.: BERÉNYI G. Bp., 1987. 107. — GALAVICS G., *Erdélyi viseletalbumok a XVII–XVIII. századból.* In *Régi erdélyi viseletek.* Bp., 1990. 86–90. — MÁRKUS Gy., *A kultúra: egy fogalom keletkezése és tartalma.* Társadalmi Szemle, 1992/3 XLVII. 39–49.

mozgásterét, és kapcsolatait tekintve a múlt sokrétűbb világát fogja át, mint eddig vélték. Nyilvánvaló lett, hogy a parasztok között megőrzött kultúra — ének, vers, próza szokásrend, életvitel, hiedelem — a modern ipar és városfejlődés idejére, nyelv, vallás, természeti környezet és nemzeti hovatartozás szerint Európa-szerte nemcsak sokféle, hanem mint a fa évgyűrűi, szerkezetében viseli a megélt történelmet.

Szociális bázisa korszakonként alakult. Nemcsak az agrárnépesség, a földművelők, pásztorok, halászok, erdészek kultúrája, hanem általában a közösségeké. Beletartoznak a különböző foglalkozásúak, iparosok, szolgák, kupecek, a katonák, vásározók, hajósok és a különböző faluközösségek. A majorságok népe ugyanúgy hordozója, mint a különböző kiváltságos csoportok, székelyek, hajdúk, beleértve a vidéki nemesség szegényebb rétegeit. Fogyasztói és alakítói a háziipar munkásai, a városok kézművesei, szőlőkapások, csőszök, vincellérek, s a falvakból a nagyvárosokba áramló tömegek. Hagyományos régit visznek tovább és a népnek szánt kulturális javak állandó befogadói. Rítusai a közösség, az emberi élet és az év fordulóihoz kötődnek, az egyházi ünnepek, közösségi események szabta rendben. Színterei a vásárok, piacterek, zarándoklatok, búcsúk, katonai táborok, főúri udvarok, hogy csak néhányat említsek. A népi kultúra történeti értelemben struktúrák és folyamatok egysége.

Túlhaladott ma már a nép kultúráját az elit ellentétének tekinteni, de a művelődés folyamatának egységes rendszerébe átfogó igénnyel még nem sikerült beilleszteni. Sok területe terra incognita. Szimbolikus értelme is lehet Georges Agricola tudósításának a 16. század közepéről: a bányászok, a föld mélyén énekeket dúdolnak, nehogy elaludjanak.[5]

Megközelítésének módszerei és fogalmi meghatározása körül sok a vita. A „popular culture" „populáris kultúra", „tömegkultúra" „vulgáris kultúra" bár hangsúlyozza néhány vonatkozását, a magyar terminus, a „népi kultúra" pontosabban kifejezi történetiségét és kognitív–kreatív lényegét.

A hazai történetírásban elég sok régi tehertétel és tisztázatlanság nehezíti a tárgyszerű vizsgálatokat.

A 19. század közepén Szalay László, Rómer Flóris, Szabó Károly, Nagy Iván, általában minden neves magyar történész sokoldalúan foglalkozott a néphagyomány történeti értékével és azt az anyagot, mivel a nép körében gyűjtötték, a népi műveltség dokumentumának tekintették s beépítették munkáikba. Korán jelezték azonban a veszélyeket. Ipolyi Arnold már az 1850-es években vázolta a népi kultúra nevében történő kisajátítások és anakronizmusok következményeit, Salamon Ferenc pedig azt, hogy a divat kitermeli az álnépi giccset, s nemcsak eredeti értékeitől fosztja meg történelmünket, hanem el is szigeteli. Pedig a történeti énekanyag jelen van egész Európában és ez a tény is megköveteli, hogy a nemzeti múlt kutatói „európaiul gondolkozzanak."[6] Viszont azzal, hogy a 19. századi posztromantika ezoterikus normái alapján Thaly Kálmán a maga gyártotta balladákat eredeti Rákóczi-kori népi alkotásoknak tüntette fel, hosszú távon téves képzeteket keltett, noha a „kurucdalpör"-ben Riedl Frigyes és mások tisztázták a keletkezés körülményeit. Egyfelől a hamisított művek hangulati, érzelmi hatása erősen élt tovább, másfelől növelte a népi kultúra történeti-társadalmi hitelével szemben kronológiai problémák és politikai tehertételek miatt is erős fenntartásokat.[7] Szekfű Gyula viszont amikor a *Magyar*

[5] BURKE, P., 1991. 45–66. — RAJECZKY Benjámin, *A nép nem elzárkózó.* In LACZKÓ P., *Bartók Béla emlékére.* Palócföld, 1981/6. 3. — AGRICOLA, G., De re metallica libri XII. *A bányászatról és a kohászatról.* Ford.: BRECHT R. Bp., 1985. 123.

[6] Minderről nagy forrásanyaggal: *A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban.* Bp., 1974. II. köt. 113–163., 352–416.

[7] A hamisításokat forrásokkal és irodalommal *Thaly Kálmán és történetírása* c. monográfiámban

történet lapjain a 17–18. század művelődésébe a történeti népi énekek alapján beillesztette a „népi hazafiság" fogalmát, a zenetörténet nemzetközi szintű eredményeire építhetett és számolt azzal is, hogy az irodalomtörténészek általánosan elfogadták Horváth János „irodalmi népiesség" meghatározását. Máig vitatott kérdése azonban a történettudománynak, hogy a népi kultúra helye hol van az országos, nemzeti, vagy egyetemes művelődési folyamatok egészében. Mi a viszonya az elit kultúrához. Az utóbbi évtizedek külföldi eredményei egyre elodázhatatlanabbul követelnek tárgyszerű választ ezekre a kérdésekre.[8]

Vizsgálataimban főleg azokra a hazai megállapításokra építhetek, amelyek meggyőzően hangsúlyozzák, hogy a népi és az elit kultúra állandó kölcsönhatásban élt egymással, következésképpen az egyik a másik nélkül nem ismerhető meg reálisan. „A gregorián végig állandó kontaktusban maradt a népzenével" szögezte le Rajeczky Benjámin. Szűcs Jenő a kifejlett lovagi kultúra hiányát éppen azzal magyarázta, hogy „nem nőtt *elég szélesre* a szakadék a nép és az uralkodó osztály kultúrája között." Az erdélyi művelődés kutatóinak korszerű vizsgálati eredményei alapján állapíthattam meg: „a nemesi és a népi kultúra között eleven áramlás létezett."[9]

Az „elit kultúra" viszonylag új fogalom, s noha Horváth János már használta, nálunk a humanizmus, az udvari kultúra és az értelmiség-történeti kutatásokkal nyert világosabb körvonalakat. Társadalmi bázisát ez esetben sem lehet a feudalizmus hierarchikus rendi tagolódását mechanikusan alkalmazva meghatározni. Nem azonos a társadalmi elit kultúrájával, ha a társadalmi elitet szűken, a főúri renddel tekintjük azonosnak. Kialakult ugyanis a hazai polgárság körében is egy elit réteg. A 17. században pedig a köznemesség tömegéből is kiválik egy művelt, egyetemet végzett, vállalkozó szellemmel és polgárias életeszményekkel áthatott csoport.[10] A politikai-elit nem azonos a társadalmi-elittel. Az országos döntésekkel foglalkozó csoport kultúráját tekintve ugyancsak megosztott.

Az elit-kultúra (tudós kultúra, high culture) lényegében magában foglalja az egyetemet végzettek, az egyházi és a világi intézmények vezető írástudóinak kultúráját, az uralkodói és főúri udvarok kultúráját, a képzett értelmiség alkotásait, tudósok, művészek, költők, írók műveit. Közismertek a politikai döntéshozó testület humanista, karteziánus, vagy teológus tagjai, az írók, vagy a műértő mecénások, akik maguk fogalmazzák meg például a megrendelt művek programját. Bár a 17. századi Magyarországon általános követelmény, hogy főméltósági tisztséget, magas közpon-

---

ismertettem. Bp., 1961. 130–135., 327–331. — Kosáry D., *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Bp., 1980. 59–62., 196–198., 202–206. — Tarnai A., ItK 1982. 363–370. — Fried I., Ethnographia, 1982/3.

[8] A viták ismertetése külön tanulmányt igényelne, legutóbb összefoglalta: Fried I., *Népköltészet, népiesség, műköltészet Kelet-Közép-Európa irodalmaiban a XVIII. században.* In *A megváltozott hagyomány.* 1988. 61.

[9] Horváth J., *A magyar irodalmi műveltség kezdetei.* Bp., 1931–1988. 9. — Tarnai A., *Előszó* az 1988. évi kiadáshoz. — Rajeczky B., *Melodiarium Hungariae Medii Aevi.* I. Bp., 1956. — Uő., 1981. 3. — Szűcs J., *Magyar és európai lovagi kultúra Magyarországon.* Opponensi vélemény 1975-ben Kurcz Ágnes, *Lovagikultúra Magyarországon a 13–14. században* című kandidátusi disszertációjához. Bp., 1988. 314. In BUKSZ 1989. 1. sz. 47. A kérdésről újabban Vízkelety A., *Nomádkori hagyományok vagy udvari-lovagi toposzok. Észrevételek Szent László és a leányrabló kun epikai és képzőművészeti ábrázolásához.* ItK 1981/3. — Nagy irodalommal: Zemplényi F., *A magyar udvari irodalom nyomában.* Kandidátusi disszertáció, 1992. — Várkonyi Á., *Erdélyi változások.* Bp., 1984. 433.

[10] Jó példája ennek a típusnak Szirmay András: egyetemet végzett, nagy pénzügyi fegyelemmel él, vállalkozva gyarapítja vagyonát — könyvtára, lakáskultúrája, életvitele, életeszménye polgári. Vö.: *Gazdaság, műveltség, mentalitás a 17–18. század fordulójának köznemesi rétegeiben és a hosszútávú fejlődés kérdései* c. tanulmányomat. In Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 1981.

ti hivatali, diplomáciai munkát egyetemi végzettségű, vagy annak megfelelő tudású, széles látókörű, műveltségű személyiségek lássanak el, előfordul, hogy a kevéssé művelt politikus az elit-kultúra letéteményezőjének véleményére hagyatkozik. Korszakunkban Oláh Miklós, Nádasdy Tamás, Szegedi Kőrös Gáspár, Balassi, Rimay, Frölich Dávid, Zrínyi, Wesselényi, Gyöngyösi, Esterházy Pál, Bethlen János és Miklós, Szirmay András, Tótfalusi Kis, Pápai Páriz, II. Rákóczi Ferenc, hogy csak néhány kiragadott nevet említsek, jól kifejezi az elit kultúra hordozóinak politikai és szociális kategóriáktól független voltát.[11]

Az értelmiség maga is tagolt. Elit rétege vékony. Az orvos, tudós, lelkész, tanár, ügyvéd, jogász elkülönül a gyengén képzett derékhadtól. A provizor, hadmérnök, tanító műveltsége az elit és a népi kultúra keveréke és állandó kapcsolatban van a kultúra népes populáris kiszolgálóival. Félbemaradt diák, vándornyomdász, vásári komédiás, énekmondó, parasztfestő, borbély, laikus gyógyító, kuruzsló és sok más, marginalitásba vesző csoport. Ők a nagy mesélők, mulattatók, parasztiparosok között a művészek, a közösségből képességeikkel kiemelkedők. Életterük szintere a vásár, a kocsma, a katonai tábor, a vendégfogadó, farsangok, búcsújárások, országgyűlések ideje, városok piactere, a malmok környéke. Gyakran behúzódnak a plébániákra, lelkészlakások fészereibe, a telet istállókban, várak, kolostorok, ispotályok falai között vagy szénapadlásokon vészelik át és gyakran megfordulnak a nemesi udvarházakban. Sőt van, aki a főúri udvarokban kapja ellátmányát. Bahtyin részletesen ismerteti, hogy ez a marginális réteg hogyan görgeti magával a középkor kultúráját. Noha azóta G. Ginzburg kritikája sem mellőzhető, miszerint Bahtyin nem vette számításba az elit kultúra mozaikjait. Megállapítása igaz: Rabelais, az új európai irodalom egyik megteremtője „kötődött legszorosabban a népi gyökerekhez... a népi források határozzák meg egész ábrázoló rendszerét és művészi világszemléletét".[12]

A 16–17. századi Magyarország kulturális folyamatait többszörösen kettős mozgás jellemzi. Az egyik az integrálódás, a másik a differenciálódás tendenciája. Egyfelől gyökeres átalakulás figyelhető meg, másfelől erősen élnek tovább a hagyományok. Vannak kiugró példák, mintegy bizonyságai az együttmozgásnak Európa szerencsésebb országai teljesítményeivel. Másrészt a sokat emlegetett lépéshátrány, a széttört országegység, az állandósult harcok körülményei között riasztóak a visszaesés, stagnálás jelei.

A szélsőségek feszültségei magyarázzák, hogy az európaszerte megfigyelhető kulturális megújulási program nálunk speciális tartalmat is nyer, az országmentés egyik fontos, ha nem a legfontosabb kritériumaként tűnik fel, tovább fejlesztve a humanizmus és a reneszánsz értékeit.

Zrínyi kritikája az álmos és tanulatlan magyarságról már másfél évszázad óta zengő kórusba kapcsolódik. A Karthausi Névtelen a mohácsi csata évében a magyar

[11] Az elitkutatás nagy irodalmából: SCHMIDT, R., *Geschichte und Geschichtsphilosophie im Elitbegriff.* Frankfurt/Main, 1970. STONE, L., *An Open Elite? England 1540–1880.* Oxford, 1984. — ELIAS, 1987. 729–787. — KOSÁRY D., *Magyarországi és európai értelmiség a XVIII. század első felében.* In *A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században* című kötetben több más tanulmánnyal együtt. Szeged, 1984. — Újabban a politikai elit műveltségéről is: VÁRKONYI G., *Wesselényi Ferenc és a XVII. századi magyar politikai elit fejlődése.* Doktori disszertáció. Kézirat.

[12] CHAUSSINAND-NOGARET, Guy, *Une histoire des élites, 1700–1838.* Paris, 1975. — BAHTYIN, M., 1982. 6. — GINZBURG, C., *Il formaggio ed i vermi. Il cosmo di un mugnaio del' 500.* Torino, 1976. Idézi és elemzi: CHARTIER, 1984. 416.

fordításai elé írt latin prológusában már leszögezte, hogy a műveletlenség oka „a kényelmesség és a hanyagság."[13]

A 17. században Magyarországon az értelmiségi elit a műveltség megújításában látja a túlélés és a jövő zálogát. A gondolati mechanizmus lényegében azonos Grotius, Bacon, Descartes nézeteivel. Comenius Patakon írt műveiben a magyarországi kezdeményezések tapasztalatai is érzékelhetők. Drugeth János országbíró 1640-ben például olyan iskolát alapít Homonnán, amelynek kertje, patikája, könyvtára van „elmés komédiák bemutatására alkalmas nagy előadóteremmel", ahol együtt tanulnak a nemesek és közrendűek gyermekei. Iskolázottság és tudományművelés a fejlődés feltétele, a szabadság záloga — hangsúlyozta Apáczai németalföldi tapasztalatokra mutatva. Általános alapelv, hogy a tanulékonyság nem a kiváltságosak sajátja, hanem minden rendé, ha tagja tehetséges. Pápai Páriz Ferenc megfogalmazása szerint: „... azt mondom, hogy ezek a nagy híres emberek, hadnagyok *oratorok, poéták, philosophusok,*... kiket ma keressz, ma is megvannak... a mi alacsony hajlékainkban lappanganak ezek ma is, vagy pedig a falukon széjjel szegény barompásztorok, de nem ismerjük őket, ők sem ismérik jól magokat s magok tehetségeket."[14]

Nyilvánvaló, hogy a 17. századi magyar művelődési programok írói nem tettek különbséget a nép és az elit kultúrája között. Európa különböző egyetemeiről és városaiból hozott léptékkel az országos viszonyokat mérték. „Mekkora gyom veri fel, s hogy a népem mennyire küzd itt, / / Drága hazám, földedre be gyászos volt hazatérnem, / És ugyanannyira fájt ez az itthoni elmaradottság."[15] Vizaknai Bereck Györgynek a halott Tótfalusi Kis Miklós nevében elmondott gondolatát majd Ady ismétli meg. A 17. század végén a gyomfelverte táj a romlás, pusztulás képzeteként élt az elit és a nép kultúrájában, ma viszont már nagyon szűk kör „berendezése" fogja *A magyar Ugaron* üzenetét.

(Az előszó) „Látjátok feleim" ..., „hallgassa ked"; két határkő az orális kultúra hosszú félévezredes hazai útján, a *Halotti beszéd* és a *Törökországi levelek.*

A kora újkori Európában, amint az újabb vizsgálatok megállapították, a könyvnyomtatás, az írás és olvasás terjedése nem zárta ki, sőt nem is csökkentette az oralitás és a vizualitás jelentőségét. Az előszó és a látvány, a hang és a kép sokkal alapvetőbb a kulturális kommunikációban, különösen a befogadásban, hogy akár olyan átfogó változás, mint a nyomtatott könyv, a tömegolvasmányok elterjedése és az írástudás térhódítása máról holnapra, vagy rövidebb-hosszabb idő alatt egy-két generáció életével mérve megváltoztathatta volna. A befogadás mechanizmusai az oralitás és vizualitás több évszázados, ha nem évezredes gyakorlatában csiszolódtak ki. Európa fejlettebb régióiban is, ahol az írásbeliséget évszázados erős hagyományok táplálták, a parasztság és a szegényebb rétegek, kézművesek, közkatonák, halászok, a nyomtatott könyv évszázadaiban sem olvasnak a mai értelemben.[16]

Magyarországon a nyomtatott szöveg és az írás kora újkori elterjedésének sajátosságait erősen meghatározta, hogy az államalapítástól kezdve az orális magyar kultúra együtt élt évszázadokon át a latin írásbeliséggel.[17] Így a 16–18. századi írásbeli-

[13] *A néma barát megszólal. Válogatás a Karthausi Névtelen beszédeiből.* Válogatta, a szöveget gondozta... MADAS Edit. Bp., 1985.

[14] PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Pax aulae, az az bölcs Salamon egynéhány válogatott reguláinak röviddeden való előadása*... Kolozsvár, 1696. In *Békességet magamnak és másoknak.* Bev. tanulmánnyal közzé teszi NAGY Géza. Bukarest, 1977. 224.

[15] *Defuncti Querimoniae ac lamentationes.* In *Tótfalusi Kis Miklós halotti kártája.* A latin szöveget s. a. r. KULCSÁR P. Ford.: JAKÓ Zs., TÓTH I. és WEÖRES S. Bp., 1987. 47–49.

[16] CHARTIER, R., 1984. 417–420.

[17] HORVÁTH J., *i. m.* 9. és TARNAI A., *Előszó* az 1988. kiadáshoz. SZŰCS J., 1989. 47. — MÁLYUSZ E.,

ség jellege, ha reális valóságában vesszük számba, magyarázatot ad a hazai oralitás és másodlagos oralitás hosszan elnyúló továbbélésére. Államhatalmi és intézményes szférákban, a kora újkori Európára jellemzően, az írásbeliség Magyarországon is átfogta az egész társadalmat, beleértve a szélesen értelmezett köznépet is. A hatalmas mennyiségű és differenciált levelezési, másolati, feljegyzési anyag, a kéziratos kötetek, énekgyűjtemények, naplók, emlékiratok fejlett írásbeliség dokumentumai. Ugyanakkor a mikroszociológiai vizsgálatok szerint a társadalom jelentős része a 18. század második felében is írástudatlan volt.[18]

Az „írástudás" elméleti megközelítése vihet közelebb e nyilvánvaló ellentmondás tárgyszerű feloldásához. Az „írástudás" újkori gyakorlata történetileg különböző fázison át alakult ki. A 16–18. században is megvannak a fokozatai. Ezek a betűismeret, az íráskészség, az írásszükséglet, a társadalmi írásbeliség, az írás napi gyakorlata, az írásos érintkezés szokásrendje s az egyén érzelmi gondolati életét írásban kifejező kultúra.[19] Az írástudást mint a gyakorlati élet kellékét az értelmiség többször is megfogalmazta. Jellemző, hogy a nemes lányok nevelésében az írás régi követelmény, de igazi ösztönző a polgárság leányainak esetében is a gazdaság irányítása és a távollévő férjjel való közvetlen kapcsolattartás képessége lesz, amint például Apáczai Csere János érvelésében olvasható: szégyen és nem is célszerű, ha a feleség mással kell hogy felolvastassa magának házastársa levelét.[20] Anélkül, hogy a kérdés részleteibe belemerülnénk az anyanyelvi írásbeliség feltartóztathatatlan térhódítása a foglalkozás, a szükséglet erővonalain fut. Hírlevelek egyszerű végvári vitézek, sótisztek, postamesterek kezéből is maradtak ránk. Falvak, mezővárosok parasztbírói és jegyzői írástudás nélkül nem láthatták el hivatalukat, a városok, majorságok laikus gyógyítói, gyógyító asszonyai között is vannak, akik tudnak írni és olvasni. Valószínűleg, hogy a status és a divat követelményein kívül a mindennapi élet kényszeréből fakadt, hogy a 17–18. századból a köznemesi és főúri asszonyok, s polgár nők fejlett kifejezőkészségről tanúskodó, gazdag levelezéseket hagytak ránk. Hogy pedig paraszt, jobbágy, cívis, de nemes ember sem különös kivétel, aki neve aláírásánál nem jutott messzebb az írás tudományában, oka főleg az, hogy se szükségük, se idejük nem volt az írás napi használatára.[21] Földműves, pásztor, kézműves, tutajos, majorosné, csűrbíró, szőlőműves a mai értelemben vett írástudásra nincs még ráutalva. Akit nem a foglalkozása késztet az írás mindennapi használatára, az akkor ír, ha családtagjait, rokonait, barátait akarja tudósítani, vagy gondolatait, élményeit rögzíti. Közösségi társadalmakban viszont, ahol a családok, rokonok együttélnek, vagy rituális rendben összejönnek, erre nincs is szükség. A személyiség számára pedig kötött formák gazdag tárháza kínálkozik, hogy a vele történt dolgokat elmondja, érzései kifejezésére is kész formák segítik. Mindezt szájhagyományként örökölte.

Hasonlóan kettős képet mutat a kora újkori Magyarország olvasási kultúrája. A főurak, nemesek könyvvásárlásai, az egyházi, iskolai, városi és magánkönyvtárak,

---

Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp., 1971. 363., 359. A kérdéskör nagy irodalmával: JAKÓ Zs. — MANULESCU, R., *A latin írás története.* Bp., 1987.

[18] Újabban BENDA Kálmán több tanulmánya: *A debreceni nyomda és a paraszti kultúra a 16–18. században.* Debrecen, 1973. — *Az iskolázás és az írástudás a dunántúli parasztság körében a XVIII. század második felében.* In *A Dunántúl településtörténete.* Pécs, 1977. II. köt. — TÓTH I. Gy., *Az írás térhódítása a paraszti és a nemesi kultúrában (Vas vm. 17–18. század).* Bp., 1991. Kandidátusi disszertáció.

[19] HAJNAL István, *Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés.* In *Emlékkönyv Károlyi Árpád tiszteletére.* Bp., 1933. 183–215.

[20] APÁCZAI CSERE János, *Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról és a magyaroknál való barbár állapotuk okairól.* In APÁCZAI CSERE J., *Magyar logikácska és egyéb írások.* Az előszót írta, válogatta: SZIGETI József. Bukarest, 1975. 134.

[21] TÓTH I. Gy., 1991. — és BÁCSKAI Vera opponensi véleménye.

a posszesszor bejegyzések és a marginális jegyzetek eleven könyvkultúráról tudósítanak. Az első ma ismert festmény, ahol magyar főúri nőt könyvvel, valószínűleg imakönyvvel a kezében ábrázolt az ismeretlen mester, 1560-ból való, Nádasdy Tamásné Kanizsai Orsolya egészalakos képe. A 17. sz.-ban pedig a női könyvtárak polcain az imakönyvek mellett széphistóriák, orvoslókönyvek, receptgyűjtemények sorakoznak Aesopus meséivel együtt.[22]

Az olvasási szokásokról azonban keveset tudunk. Fogalmunk sincs róla például, hogy a hangos olvasást mikor és hogyan váltotta fel a szótlan. Mennyire terjedt el a magányos olvasás? Milyen széles rétegeket hatott át? Téves eredményre juthatunk, ha egyedül a kalendáriumok példányszámából következtetünk az olvasók tömegére. Félrevezető, ha az imakönyvek, zsoltároskönyvek és hitbuzgalmi kiadványok mennyisége és az olvasási kultúra minősége között mintegy rövidre zárva a két szférát, közvetlen összefüggést állapítunk meg. Az írott és a nyomtatott szöveg és a befogadó rétegek között még sokáig az élő szó a közvetítő. Az imákat kívülről tudták, a Biblia szövegét a szószékről, prédikációkból vagy otthoni felolvasásból ismerték meg, a széphistóriákat, újságokat, kiáltványokat, és bizonyos leveleket is felolvasásra szánták. A kalendáriumok praktikus tanácsai úgy vannak megszerkesztve, hogy hallás után könnyen memorizálhatóak legyenek.

„Erre hallgassatok es tü meghallyátok"... „Siess keresztyén lelki jót hallani"... „Én csaknem mint egy néma... felkiáltok... mindent amit tudok kikiáltok... ímé kiáltok, ímé üvöltök:... hallj meg engem élő magyar..." Jólismert, sokat idézett szövegek. Közismert, hogy Tinódi műveit éneklésre szánta. Zrínyi *Török Áfium*ának szerkezete is arra vall, hogy keletkezését tekintve a másodlagos oralitás tartományába tartozik: beszéd, az elődleges recepció hallás útján történt.[23] Rákóczi *Confessió*jának vannak elsődlegesen magyarul megfogalmazott részletei, Mikes leveleiben pedig a 17. századi hírlevelek fordulatai mutathatók ki. Ha a 17. századi magyar próza leggyakoribb szavait próbálnánk meg rekonstruálni, a „mondom", „szólok", „beszélek", „hallgassa", „halljátok", „hallgassátok" a leggyakrabban előfordulók csoportjába kerülne. A megszólítások, a párbeszédek, a szövegbeszőtt kérdések és feleletek ugyancsak az orális kultúra és a másodlagos oralitás létét jelzik.[24] A prózai szövegek szerkezete, tagolása, gondolatritmusa feltehetően arra vall, felolvasásra szánták.

Információk garmadája tudósít, hogy az oralitás elevenen élt a társadalmi elit körében is. Apafi Mihály a művelt és képzett fejedelem, ideje javarészét könyvesházában töltötte, a leveleket azonban többnyire felolvastatta magának. Székely László postamester tudósít róla: „az híreket urunk ű nagysága előtt mind elolvastam."[25] Gyöngyösi István a *Marssal társolkodó murányi Venus*t az elit műveltségű nádori házaspárnak ajánlotta. Számos sajátossága arra utal, hogy szerzője felolvasásra szánta... Talán az asztal mellett, kertben, a hársfák alatt hallgatták. Főúri és nemesi udva-

[22] *Főúri ősgalériák, családi arcképek a Magyar Történelmi Képcsarnokból.* Bp., 1988. 108–109. — Az ország könyvállományáról leltárszerű áttekintés: Könyvtörténeti füzetek, I–VI. Szerk.: MONOK I. Szeged, 1984–1989. — A nők könyveiről: *A rejtőzködő Murányi Vénus* c. munkámban. Bp., 1987.

[23] TINÓDI Sebestyén, *Krónika.* S. a. r. SUGÁR I. Bev.: SZAKÁLY F. Bp., 1984. 95/5, 1349/1353, 373/1. — A *Török Áfium* keletkezését Zrínyi 1663. évi mozgalmával pontosítottam: *Zrínyi Miklós szövetsége Wesselényivel és Nádasdyval a török ellen 1663-ban* című tanulmányomban. Történelmi Szemle, 1984/3 367. — KOVÁCS Sándor Iván megállapítása szerint a beszéd valószínűleg a Vatt-i hadimustrán hangzott el.

[24] *Szent István Rákóczi államelméletében.* In *Emlékkönyv Székely György 65. születésnapjára.* Bp., 1985. és *Mikes — Rodostó.* In *Irodalom, történelem, folklór.* 1992. 55.

[25] SZÉKELY László Teleki Mihálynak. Balázsfalva, 1673. november 9. In *Teleki Mihály levelezése.* Szerk.: GERGELY Sámuel. VI. köt. Bp., 1912. 531.

rokban ugyanis továbbvitték és át is alakították a humanisták szokásait; az étkezések a kellemes társalgás és az információk megszerzésének alkalmai.

Meddig élt a tradicionális orális kultúra? A 18. század folyamán a ponyván árult versezetekben a visszatérő kifejezések, mint például „Jó napot vitézek! Ide hallgassatok" a szóbeli előadás bizonyságai. Vagy például az ilyen és hasonló záró sorok: „Ki az énekelőt üresen bocsájtya / Kívánom Istentől jusson uraságra, / Víg Buda várában taliga tolásra." A 19. század közepétől Greguss Ágost jegyezte fel, hogy az egyik Pest-közeli mezőváros utcáján tömeg vett körül egy embert, aki könyvből hangosan olvasott, Haller János *Hármas históriáját* hallgatták.[26]

(A látvány) „Látok egy rettenetes sárkánt,... kapóul az ölében viseli a magyar koronát". Zrínyi e sokat idézett sora 1663 konkrét eseményeinek tömör képi kifejezése. Köprülü Ahmed nagyvezér egész Magyarország elfoglalására, vagyis a magyar korona elrablására készül, s Apafi Mihály fejedelem fejére akarja tenni Szent István koronáját.[27] Ha Zrínyi nem is szögezi le: „ez a rettenetes sárkány a török", akkor is mindenki értette volna a 17. századi Magyarországon. A korona–sárkány–török képzet még a középkorban rögzült képeket sűrít magába. Szent László és a leányrabló kun képzőművészeti ábrázolásainak vizsgálatai azt bizonyítják, hogy az európai ikonográfiai hagyomány tipológiai rendszerében a pogány, a sárkányölő Szent György különböző variációi mutathatók ki.[28] Az archaikus népi imák pedig napjainkig megőrizték a pogány–sárkány–sátány egymásra vetült látomásait.[29] A korszakváltás veszteségei közismertek: elhamvadt templomok, kiszórt oltárok, lemeszelt freskók, levert istenarcok. A vizualitás új élményeivel a reneszánsz, a kitáguló világ, a benyomuló iszlám kultúra és az örökös harc szolgált. Váradon 1598-ra, amikor a vár a negyedik török ostromot is „dicsőségesen kiállotta", a székesegyház hajójának boltívei beszakadtak, „szent képeit és oltárait 1565-ben kezdték kihánnyi", „egyedül a püspöki palota... kápolnájában áll még az oltár Szűz Mária képével." Szent László lovasszobrának elpusztítását Evlia Cselebi leírásából ismerjük. Balogh Jolán figyelte meg először, hogy az erőddé épített reneszánsz Várad milyen képi újdonságokkal szolgált. A kor vizuális kultúrájának nagy vívmánya a rézmetszet, s Sibmacher és Hoefnagel művei alapján idézte fel Várad térhatását: „A rajzok és a metszetek a Báthory korszak várát idézik szemünk elé, Báthory István király nagy művét, mely annyi viszontagság után lényegileg ma is épségben áll, és ma is mély hatást kelt *óriási tömegével, tektonikus erejével, merész körvonalainak puritán szépségével.*"[30]

A vizualitás eszköztára, tipológiája megváltozik. A reneszánsz formakincse, színvilága, perspektivikus látásmódja szétsugárzódik. A reformáció a bibliai jelenetek és a zsoltárok képekben megélt élményeivel, a katolikus reform a természetfeletti világ barokk kompozícióinak mozgalmas jeleneteivel szolgált.

Európa új képi világát a technika és a hatalom szinte határtalan lehetőségei alakították át. A nyomdászat, a festészet, a rézmetszés, a textilszövés fejlődése, és az utazások, reprezentációs ünnepek, a politika propagandája s rituálisan megrendezett önképei a vizuális kommunikáció addig nem tapasztalt lehetőségeivel éltek. Teát-

[26] A példák: *A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban.* 1973. II. köt. 124., 288.

[27] Wesselényi Ferenc nádor Rottal Jánosnak. Lipcse, 1663. febr. 13. OLP 507 Nádasdy lt. Levelezés, Fasc 16 No 466. — Vö.: *Erdélyi változások* c. munkámban. Bp., 1984. 38–44.

[28] VÍZKELETY A., 1981. 265.

[29] „Elindula szűz leán Szen Margit... Megtalálkozék sátányokval, sárkányokval, Kérdik a sátányok, sárkányok..." „Szűz leán Szen Margit imáccsága" Mekényes (Baranya m.) 19710. — Pogánnak markátú Varsány (Nógrád vm.) 1972. In ERDÉLYI., 1974. 73., 83.

[30] BALOGH Jolán, *Varadinum.* Bp., 1982. I. köt. 51. — BUNYITAI, *A váradi püspökség története.* Sajtó alá rendezte: MÁLNÁSI Ödön. IV. köt. 73–74.

rális épületek és kertek, kárpitok, képújságok, metszetek, az olcsó nyomott képek, a vásári látványosságok világa ez. A lefejezéseket bárki megnézheti a piactereken, a királyi álarcosbálra és a bonccsarnokokba egyaránt bemehet a közrend. A győzelmeket és a békekötéseket úgy ünnepelhette a tömeg, hogy a tűzijátékok mérnökei koronát, keresztet és más képeket vetítettek az égre.[31] Népkönyvek képei, várak, városok ábrái a tömegfogyasztásra szánt érmeken, és harci jelenetek metszeteken, színes festett üvegedények a legkülönbözőbb rétegekhez eljutottak és amellett, hogy információkkal szolgáltak, hatottak a társadalom vizuális kultúrájára. Az „ikonográfiai hírnév" a kor közvéleményformálásának egyik hatásos módja.[32]

A *Szigeti veszedelem* X. énekének 103. strófája a másodlagos oralitás és vizualitás bonyolult megoldása. Zrínyi valószínűleg saját élményét idézi, amint a pisai Camposanto freskójára utal: „Láttad-é az halált az falon leírva", s a felidézett kép új képsor hordozója, a megszólított látja a Bánt mint halált hozót a török táborban és a rét füvét letaroló kaszást.[33] Zrínyi „török vérben gázol", „vértóban gázol", „jár vérben gázolva". Az apokrif népi imák hasonló képi megoldással éltek: „Könyökig könnyűben, / Térdig való vérbe" // „Térdig vérbe könyékig könnybe".[34]

További vizsgálatokat érdemelne, hogy a korszak filozófusai, Bacon, Descartes, Leibniz a látással kapcsolatos intellektuális élményeknek döntő jelentőséget tulajdonítottak a helyes gondolkozás kialakításában.[35] Az elit és a köznyelven forgó versek, szövegek képi látomásai változásairól könyvespolcokat kitevő információkkal rendelkezünk, de mégsem annyival, hogy felfejtsük például civilizatórikus, látványbeli és gondolati hátországait ennek az egyetlen sornak: „Vígságnak töretik gyönge szép üvege."[36]

Nincs semmi biztos támpontunk róla, hogy Magyarország különböző régióiban mikor, hogyan tűntek fel, vagy egyáltalán eljutottak-e a képújságok és különböző olcsó metszetek. Ha meggondoljuk, hogy a képújság üzleti vállalkozás és a metszeteket is legfeljebb a városokban, vásárokban árulták, sokkal inkább a kalendáriumok világának képalkotó világával számolhatunk. A képes röpiratok tudatosan különböző műveltségű rétegeket céloztak meg. Egyetemi tézislap, vagy uralkodót, hadvezért dicsőítő metszet képi megfogalmazásait maradéktalanul az iskolázottak, vagy a beavatottak értették meg. A klisék, jelképek, az írások a kép alatt, vagy a képen a befogadás hagyományaira és a kép magyarázóira, tehát az olvasnitudókra és írástudatlanokra egyaránt számítottak. Comenius *Orbis Pictus*át minden rendű tanuló számára készítette és így is használták. Tanácsát, hogy a gyermekek otthon is „gyönyörködtessék magokat a képeknek megszemlélésével" mai ismereteink szerint csak a kastélyok, udvarházak, városok lakói hasznosíthatták, mert csak a nemesség és a polgárság otthonairól vannak tárgyszerű ismereteink.[37] A főúri udvarokban ősgalé-

[31] Például a poltavai csata győzelméről a lengyelországi Thornban: SZATHMÁRY KIRÁLY Ádám, *Napló-könyve*. In *Rákóczi Tár*. Szerk.: THALY Kálmán. Pest, 1866. I. köt. 248. — EHALT, H. Ch., *Ausdrucksdormen absolutischer Herrschaft Der Wiener Hof im 17. und 18. Jahrhundert*. Wien, 1980.

[32] CENNERNÉ WILHELMB G., *Zrínyiek ikonokgráfiai hírneve*. Somogy, 1988/XVI 1. sz. 65–68.

[33] CSÁSZÁR Elemér, *Zrínyi Miklós Pisában*. EPhK 1910. 379–380. — KLANICZAY T., 1964. 33.

[34] *Szép kerekek forogjatok*, Sopron, 1970. — *Ott látok ott látok*, Mátraverebély, 1970. — *Kelet felől tekint a nap*, Taksony (Somogy vm.) 1972. In ERDÉLYI Zs., 1974. 74., 47., 35. — *Obsidio Sigetiana*, VII/66., X/98., XV/77. Vö.: KLANICZAY T., 1964. 274–275.

[35] PANOFSKY, E., *A perspektíva mint „szimbolikus forma"*. In *A jelentés a vizuális művészetekben*. Tanulmányok. Ford.: BEKE László. Bp., 1984. 170. kkl. — DESCARTES, *i. m.* 89–91., 166–167., 170., 175.

[36] *Szomorú ének. Szentsei György daloskönyve*. (Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta: VARGA I.) Bp., 1977. 120. — *Erdélyi változások*, 1984. 430–433.

[37] JAKÓ Zsigmond, *Az otthon művészete a XVI–XVII. századi Kolozsváron*. In *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk.: BODOR András, CSELÉNYI Béla, JANCSÓ Elemér, JAKÓ

riák, az uralkodók és uralkodónők portréi, mappák és kárpitok fogalmazták meg a látható és láthatatlan világot, a múltat, az Ószövetség és az Újszövetség történeteit, Ovidiust, a Trójai háborút, Alexander és Julius Cézár történeteit. Teleki Mihály gernyeszegi kastélyának inventáriuma szerint a kastélyiskola falait 1685-ben „Királyok s Asszonyok képei", kárpit és több „karta" ékesítette.[38]

(Udvari találkozások) „Kinek orvossága ninch Dictamus fűben" olvasható az *Arianna sírásá*ban és azonnal a rengeteg variációban élő népi mondás jut az eszünkbe: „fűbenfában rendelt az Isten orvosságot" — „halál ellen nincs a főben orvosság". Zrínyi évszázadában ez úgyszólván közhely, gyakran rálapozhatunk, kalendáriumokban és a boszorkányperek tanúvallomási jegyzőkönyveiben. Miért került be a Syrena-kötet szép versébe? Némi magyarázatot kapunk, ha az elit és a nép betegségkezelő kultúráját az udvarokban vizsgáljuk.

„Addig keressük az új utakat, míg rá nem jövünk, hogy mi rejtőzik a természetben" — fogalmazta meg tömören Elias Corvinus, a bécsi egyetem tanára 1577 őszén egykori páduai diáktársának, a németújvári udvar urának Batthyány Boldizsárnak az új természettudomány programját. Ugyanakkor Németújvárott Batthyányiné Zrínyi Dorica betegségét egy mai fogalmaink szerint népi gyógyító diagnosztizálta: „nadály vagyon benne, az csípi a szívét, attul vagyon az alélás rajta."[39]

Messziről tekintve több mint különösnek tűnhet, hogy Batthyány Boldizsár németújvári udvarában egy laikus gyógyító kezeli az udvar nagyasszonyát, miközben ott működik a reneszánsz Európa egyik elsőrangú tudományos műhelye, az angol John Dee tanítványa, Philip Sidney művei alapján kísérleteznek, átjár Nicasius Ellebodius, kényelmes otthonra talált Carolus Clusius Beythe Istvánnal együtt.

Szinte valamennyi főúri udvarban megfigyelhető ez a furcsa kettősség. Sárvárott a Nádasdy udvarban, ahol gyakran megfordult Purkircher György, a tanulmányait Padua, Wittenberg után Párizsban befejező pozsonyi orvos, és a kor legnevesebb orvosdoktora, Szegedi Kőrös Gáspár dolgozott egy ideig, rendszeresen alkalmaztak füvesasszonyokat. Tudós és laikus gyógyítók együtt tevékenykednek a gyulafehérvári fejedelmi rezidenciában, Wesselényi nádor murányi, Lippay György érsek pozsonyi és Károlyi Sándor nagykárolyi udvarában. Árva Bethlen Kata Köleséri Sámueltől tanulta az orvoslást, mégis füvesasszonyokat is tartott.

Az udvar a korabeli világ élő sejtje. Mindennapi életének rendjében a kultúra működéséről információk tömege ragadható meg.[40] Higieniai viszonyai, az ott élő több száz ember egészséggondozása meghatározott racionális rendszer szerint alakult ki. Az udvariak egészsége egyaránt fontos, legyenek akár az úr családtagjai, szolgálattevői vagy katonái. Ha csak egyetlen sütőasszony megbetegszik, már akadozik az

---

Zsigmond és SZABÓ T. Attila. Bukarest — Kolozsvár, 1957. — H. TAKÁCS Marianna, *Magyarországi udvarházak és kastélyok*. Bp., 1970. — B. NAGY Margit, *Várak, kastélyok, udvarházak ahogy a régiek látták*. Bukarest, 1973.

[38] A kalendáriumokból: DUKKON Ágnes, *A kalendáriumok művelődéstörténeti jelentőségéről a XVII–XVIII. század fordulójáig*. In *A megváltozott hagyomány*. 1988. 295. kkl. — KULCSÁR Á., *A gernyeszegi kastély Teleki Mihály kancellár korában és inventáriuma 1685-ből*. Művészettörténeti Értesítő, 1989. XXXVIII. 1–4. sz. 153.

[39] KLANICZAY T., *Nicasius Ellebodius leuveni és római tanulmányai*. In *Pallas magyar ivadékai*. Bp., 1985. 86–95. — SZŐNYI Gy. E., *Titkos tudományok és babonák (A 15–17. század művelődéstörténeti kérdéseihez)*. Bp., 1978. Uő., *John Dee angol mágus és Közép-Európa*. Valóság, 1974. BARLAY Ö. Sz., *Romon virág*. Bp., 1986. 211. kkl. — TAKÁTS Sándor, *Régi magyar nagyasszonyok*. Bp., 1914. 138.

[40] Átfogó képet adnak irodalommal együtt a *Magyar reneszánsz udvari kultúra* kötetben KLANICZAY G., ZEMPLÉNYI F., JANKOVICS J., TRÓCSÁNYI Zs., BENDA K., BITSKEY I., KOPPÁNY T., GALAVICS G. és mások tanulmányai. Bp., 1987.

udvari rend finom mechanizmusa. Ha tíz-húsz ember leesik a lábáról, megáll az élet, ha beüt a járvány, kész tragédia. Szűk helyen összezárva élők érzékenyebbek minden fertőzésre. Érthető, ha a betegellátás fejlett rendszere figyelhető meg.

Szegedi Kőrös Gáspár doktor Nádasdy Tamásnak írott leveleiből elég jól rekonstruálható az udvar gyógyító személyzete. Egyetemi végzettségű orvos felügyelete alatt borbélyok és laikus gyógyítók azaz népi gyógyítók dolgoztak. Miként Sárvárott, minden udvarban megtalálható a „patika", gyógyszerkészítő műhely, a „patikaház", a laboratórium, vagy „officina". Nagy mennyiségű gyógyfüveket tárolnak, működik desztilláló berendezés, rendszerint rézből, a virágok, gyökerek főzetei, az „égetett vizek", liktáriumok üvegekben sorakoznak a polcokon. Gáspár doktor Lékán a jegyzők csarnokát alakította át gyógyszerműhellyé, mivel „mégha ezer évig írnak és válaszolnak is a jegyzők se főzeteket, se szirupokat, se kenőcsöket ily alkalmas helyen elő nem állíthatnak".[41]

Az udvarokban tehát a tudós és a népi gyógyítás működött szükségszerűen együtt. Milyen kölcsönhatás figyelhető tehát meg a tudományos orvoslás és a mai megfogalmazással élve népi gyógyítás[42] között?

A 16–17. század a tudományos orvoslás nagy átalakulásának ideje. Az egyetemet végzett orvosdoktorok inkább tudósok, mint gyakorló gyógyítók, és kevesen vannak. A mindennapi betegséggondozást egész Európában Angliától Bécsig laikus gyógyítók látják el. A vidék, a zárt hegyi falvak, s a hirtelen földuzzadt népességű városok nem nélkülözhetik a laikus gyógyítókat. Páris utcai gyógyítóiról Rabelais tudósít és Velencében működött a 16. századi Európa legnagyobb gyógynövénypiaca.[43]

Magyarországon a laikus gyógyítók többsége nő, bár férfiak is előfordulnak. Ezek a bábák, kenők, füvesek, a korabeli forrásokban gyakran „tudósasszony", „orvosasszony", névvel illetik őket, vagy „gyógyító asszonynak", amint Pálffy István érsekújvári főkapitány írta.[44] Többségük falusi és városi származék, de a nemesek ugyanúgy élnek a tapasztalati gyógyítási tudásukkal, mint neves főúri asszonyok, például Batthyány Ferencné Poppel Éva, Széchy Mária, Zrínyi Ilona, Vay Anna és mások. Valamennyien tapasztalati alapon gyógyítanak, a betegség felismerése, a füvek, vizek, gyökerek gyógyító hatásának ismerete és alkalmazása elődeiktől örökölt tudás. Gyakran előfordul azonban, hogy orvostól, borbélytól tanultak, vagy valamely híres orvosasszony tanítványai. Kanizsai Orsolyát Szegedi Kőrösi Gáspár doktor tanította meg, hogy a főtt nyúlagyvelőt dörzsölje a fogzása miatt nyugtalanul alvó Nádasdy

[41] Szegedi Kőrös Gáspár Nádasdy Tamásnak, Léka, 1554. március 30. *„Szerelmes Orsikám...". A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése.* Válogatta, fordította VIDA Tivadar. Az utószó GRYNAEUS Tamás munkája. Bp., 1988. 68.

[42] Az utóbbi évek jelentős kutatási eredményeiből: HOPPÁL M. — TÖRŐ L., *Népi gyógyítás Magyarországon.* — GÉMES B., *A népi orvoslás, kutatás aktuális problémái Magyarországon.* — PÓCS Éva, *A népi gyógyászat és a néphit kutatásának határterületei.* In Comm. Hist. Artis Med. Suppl. 7–8. (1975.) 15–63., 11–12 (1979.) 15–33., 61–75.

[43] SPIELMANN, J., *Történelmi reflexiók a népi orvoslás és az orvostudomány viszonyáról.* Comm. Hist. Artis Med. Suppl. 11–12. (1979.) 35–49. — GOUBERT, J. P., *L'art de guérir. Médicine savante et médicine populaire dans la France de 1790.* Annales, 1977/5 (32) 908.

[44] Kis Tholnay Szabó András Pálffy Istvánnak. Újvár, 1641. április 23. Szlovák Központi ÁL Pozsony, a Pálffy család levéltára, Korrespondencia I. — Részletesen: *Közgyógyítás és boszorkányhit a 17–18. századi Magyarországon.* c. tanulmányomban. Ethnográphia, sajtó alatt. — KRISTÓ Ildikó a debreceni laikus gyógyítókról tárt fel újabban nagy anyagot: *Debreceni boszorkányperek.* Disszertáció. Kézirat.

Ferenc ínyére, s ez az eljárás több mint másfél évszázad múlva Vay Ádámné Zay Anna orvosló könyvében, mint a laikus orvoslás bevált receptje olvasható.[45]

A laikus gyógyítók 16–17. századi virágkora sok vonatkozásban a városiasodással és a könyvnyomtatással is kapcsolatba hozható. „Érvágó emberke", a kora újkor egészséggondozásának kulcsfigurája egy 1496-ban készült ősnyomtatványon, Magyarországon szerkesztett falinaptár közepén található, más négy, ugyancsak a kor gyógyítására jellemző kép társaságában.[46] A kalendáriumokban három évszázadon át a napok, hónapok mellett meghatározott jelek tudósították az írástudatlanokat, hogy melyik a legalkalmasabb idő érvágásra, a csecsemő elválasztására és egyáltalán, mikor mit kell tenni az egészség megóvása érdekében. A 18. század közepéig, amíg a Helytartótanács meg nem tiltja, kalendáriumok szöveges részei rendszeresen tartalmaznak egészségügyi tanácsokat. Ezek rövidek, érthetők, könnyen megjegyezhetők, nemegyszer verses szövegek, hallás után is megtanulhatók, miként a csíziók tanácsai: „Június: Borodban legyen ruta, sarlófű és zsálya, arról igyál." Az 1665-ben kiadott *Bécsi Kalendárium* ugyancsak versbe foglalva tanítja: „Tormának, ürömnek, rózsának vedd vizét, hogy éppen elűzzed tested betegségét."[47] Frölich Dávid, Késmárk fizikusa, aki az Odera melletti Frankfurt egyetemén tanult orvostudományt, az 1645-ben kiadott lőcsei *Kalendáriumá*ban Rabelaisra hivatkozott, Rabelais pedig, maga is orvos és 1533-tól rendszeresen adott ki kalendáriumokat.[48] Megfigyelhető a népi gyógyítók működésében a 16–17. századi nyomtatott, a laikusoknak szánt orvosló-könyvek, receptgyűjtemények, füveskönyvek (Medicina pauperum, Hausapothe, Krauterbuch, Artzneybuch) hatása is. A régi vita lassan lezárul. Az ethnomedicina és az ethnobotanika új szemléletű vizsgálati eredményeiből egyértelmű, hogy a tapasztalati laikus orvoslás, vagyis a népi orvoslás és a tudományos gyógyítás a régi évszázadokban kölcsönösen hatott egymásra.[49]

Az első magyar nyelvű *Herbarium*, Melius Péter munkája Kolozsvárott közel egyidőben jelent meg Közép-Európa több városában kiadott hasonló művel. Kiadója, özvegy Heltai Gáspárné ajánlásában azt írja, hogy a betegségek gyógyítására szánt könyvvel hasznosan kíván szolgálni „az Magyar nemzetségnek épületire és méltóságára". Az újabb kutatás szerint a *Herbarium* genezise a sárvári udvarban volt.[50]

Feltűnő, hogy az első magyar nyelvű orvoslókönyvek és herbariumok mind a fejedelmi és főúri udvarok körében születtek. Lencsés György a Báthoryak udvarában írta meg a francia Jean Fernel orvos matematikus és a német orvosbotanikus, Leonard Fuchs művéből az *Ars Medicát* „a szegény tudatlanoknak" és a köznyelvben forgó betegségneveket, tüneteket, gyógyítóeljárásokat használta.[51] A Clusius és Beythe együtműködéséből megszületett *Stirpium nomenclator Pannonicus* pedig a ma-

[45] Szegedi Kőrös Gáspár Nádasdy Tamásnak. H. n. 1557. január 10. VIDA, 1988. 174. — ZAY Anna, *Orvoslókönyve* (1718). Nyíregyháza, 1978. 58.

[46] A naptárlapot Túrócszentmártonban, a Matica Slovenska könyvtárában őrzik. Vö.: BENCZE J., *A magyar kalendáriumok orvostörténeti jelentősége*. Orvostörténeti Közlemények, 31–32., 33. 1964. 10.

[47] *Csíziók*. A függeléket írta BORSA G. A kéziratot átnézte VEREBÉLYI K. Bp., 1986. 93–169. — BENCZE, 1964. 23.

[48] DUKKON Á., 1988. 306–308. — SZELESTEI NAGY L., *Kalendáriumok a XVIII. századi Magyarországon*. In *A megváltozott hagyomány*. 1988. 338–340. KOVÁCS I. G., *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata*. Bp., 1989.

[49] A füveskönyvek történetét összefoglalja, nagy irodalommal: SZABÓ Attila, *Melius és a kolozsvári Herbarium*. In MELIUS Péter, *Herbarium. Az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól*. Bevezető tanulmánnyal sajtó alár rendezte: SZABÓ Attila. Bukarest, 1979. 341. Orv. tört. Közl.

[50] BOTTA István, *Melius Péter ifjúsága. A magyarországi reformáció lutheri és helvét irányai elkülönülésének kezdete*. Bp., 1978.

[51] SPIELMANN József, *A közjó szolgálatában*. Bukarest, 1977. 68–69.

gyar népi növényneveket tartalmazza. Maga Clusius hangsúlyozza, milyen különös gondja volt rá, hogy a növények hazai nevét és tulajdonságait, gyógyerejét felhasználási módját a helybéli lakosoktól tudja meg. Így került be a botanika nemzetközi vérkeringésébe az „Isten faya", „Örökharapta-fű", „Zent Lazlo kiraly füve" több más a nép körében használt növény névvel és alkalmazásával együtt.[52] Az udvar tehát izgalmas műhely, az újkori botanika körül bábáskodó tudósok, kísérletező orvosok és a laikus gyógyítók, bábák, füvesasszonyok közös tere, ahol a népi gyógyítás állandó impulzusokat kap, a többszázéves növényismereti orvoslási tapasztalatok átkerülnek a tudomány szférájába s onnan vissza a laikusok közé, hogy átszőjjék az irodalmat is.[53] Csakis így érthető például, hogy az udvari kultúra és a népi kultúra együtt él Gyöngyösi István *A Marssal társolkodó Murányi Venus*ának lapjain és a laikus orvoslásból sokmindent megőrzött ez „az esztétikailag elsőrangú színvonalú mű."[54] Szimbolikus értelemben is.

(Hamu és virág) „Ki fogja mondani, hogy labirintusbul, / Az magad eszével ki jüttél halálbul," építette be Zrínyi a helyes gondolkozás szimbólumát az *Arianna sírásá*ba. A labirintus mint jelkép kettős értelemben is az elit műveltség eleme. Az antikvitásból vették át és a maguk korához igazítva értelmezték. Az értelmezők Bacon, Descartes, Leibnitz, a gondolkozás megújítói szerint a világ szerkezete olyan, mint a labirintus, útvesztőkkel, zsákutcákkal, keresztutakkal tele, hogy mégis megismerhessük, s ne legyünk érzéki csalódásaink áldozatai, a gondolkozás helyes módszerére van szükségünk. A helyes gondolkozás adja kezünkbe a zűrzavarból kivezető Arianna fonalat.[55]

A „labirintus" képzet a 17. századi kultúra egyik legáltalánosabb jelképe, gazdag gondolati és érzelmi tartalommal, sokféle formában jelenik meg. A reneszánsz kertművészet nélkülözhetetlen eleme a vágott élő sövényből készített labirintus a 17. században általános divat. Lippay György pozsonyi kertjének „útvesztőjét" vagy „tévelyítőjét" Zrínyi is láthatta.[56] Kedvelt játék lesz, „libajáték" néven megjelenik a színpadon, Molière Harpagonja adósára tukmálja „a régi görögök által feltalált lúdjátékot." A labirintus-játéknak, mint minden játéknak megvan a gondolati szimbolikus tartalma. A játékos hol kelepcébe esve, hol segítőket nyerve kell, hogy célba érjen.[57] Lehetnek a segítők a történelem nagy személyiségei, Nagy Sándor, Julius Cézár, amint a magyar rendek I. József gyermekkirálynak ajándékozott liba-játék tábláján látható, érdekes példájaként annak, hogy a nagy személyiségek reneszánsz kultusza miként hatja át a kultúra különböző szféráit, vagy hogyan nyernek államelméleti gondolatok gyermekek számára érthető megfogalmazást. Vajon a népi táncok archaikus, kollektív formái között a „labirintus-tánc", vagy a „labirintus-táncok" nem az antikvitástól a reneszánszon át a koraújkor évszázadaiban Európa szerte fellelhető labi-

[52] CLUSIUS, *Rariorum aliquot stirpium per Pannoniam, Austriam*... Antwerpen, 1583. *RMK* I. 205. — BARLAY, 1986. 225–227.

[53] Nincs igaza Peter Burke-nak amikor azt írja, hogy a történészek a dokumentáció fogságába estek, mert csak a bírák szemüvegén át nézik a boszorkányokat. (BURKE, 1990. 109.) Éppen a boszorkányperek beható vizsgálata vezetett el a népi gyógyítás és az elit gyógyítás kapcsolatának új megközelítéséhez és ezen keresztül az udvar egészségellátásának rekonstrukciójához, mivel tény, hogy a perek nagyon sok esetben a gyógyítás körül, nemegyszer konkurrenciaharc következtében robbantak ki.

[54] Klaniczay Tibor lektori véleménye.

[55] BACON, F., *De augmentis scienciarum*. Prefacio. DESCARTES, R., *Regulae ad directionem ingenii*. V. 1961. 99. és *Leibniz* véleményét idézi: NÁDOR Gy., 1961. 177–178.

[56] RAPAICS Raymund, *Magyar kertek*. Bp., é. n. 42., 79.

[57] ENDREY W. — ZOLNAY L., *Társasjáték és szórakozás a régi Európában*. Bp., 1986. 32.

rintus jelkép gondolati tartalmának mágikus-játékos kifejezői? Ezek rituális táncok, alapformáik változatosak. A táncosok kézenfogva, vagy az előttük lévő vállát érintve követik kígyózva, csigavonalban vagy éles váratlan kanyarokkal a sor vezetőjét, mintegy lejátszák az ember életét, Theseus útját, célbaértét, amint Arianna fonalán kijut a labirintusból.[58]

Az ember szimbólumformáló képessége adott, a jelképek rendszere minden kultúra szerves része.[59] Meghatározott tipológiával az irodalom és képzőművészet eszméket és gondolatokat fejez ki. Jelentőségét a népi kultúrában a tömör megállapítás hangsúlyozza: a jelképek világa második nyelve volt a népnek.[60] Vizuális kultúrában a lét dimenzióit, az asszociációk meghatározott körét hordozták. Az életfa, a kereszt, a hal, a pálmaág, az ősi és a keresztény liturgia szimbólumai, a Biblia jelképrendszere, a naptári év ünnepeinek jelentései évszázados hagyományok. Mindez a középkorból az újkorba lépő társadalmi elit és a köznép kultúrájának szerves része. De vajon az elhúzódó korszakváltás idején, a 16–17. századi Magyarországon a megélt történelem hogyan fogalmazza át a régi szimbólumokat, mit utasít el, mit visz tovább és milyen új jelképekben fogja fel az ember létének változásait?[61]

A kora újkori Magyarország egyik, talán legáltalánosabb szimbóluma a pelikán a fiaival. Útja Physiologustól vezet a középkori bestiariumokon át Balassi ismert verséig, a Huszonkettedikig „Kit egy násfa felett küldött volt szeretőjének, kire pellikán madár volt feljegyezve." A fiait vérével életrekeltő mesebeli madár képe a megváltás, az önfeláldozás képzeteivel mikor kerül az itáliai és francia templomokból, a Giotto kortárs firenzei festett feszületéről Magyarországra? Sematikus rajza Lukács váradi kanonok (1414 és Körtvélyesi András újvári esperes (1474) pecsétjén milyen asszociációkat sűrít magába? Nem tudjuk. Feltételezhető azonban, hogy a társadalom széles köreiben ismerték, mert átveszi a reformáció és európaszerte az elit és a népi kultúra egyik leggyakoribb jelképe lesz. Magyarországon a református templomok szószékkoronáján, a reneszánsz és barokk ékszereken és a nép közhasználati holmijain egyaránt látható. Feltételezhető, hogy azonos jelentéseket hordozott a Farkas utcai református templom szószékkoronáján, az oxfordi Corpus Christi College udvari oszlopán, mezővárosi ónkannákra és mézeskalácssütőkbe vésve, aranyzománc figurái főúri leányok násfáin és bokályok, parasztttálak ölébe festve. Úrasztalterítőkön, lepedőszegélyeken és párnaszélek keresztszemes mintáin. Szent Ágoston leírását a pelikán fiakat pusztító kígyóról képpé formálva láthatták a teresznyei református templom 18. századi festett kazettás mennyezetén.[62]

[58] LAJTHA László — GÖNYEY Sándor, *Tánc*. In *A magyarság néprajza*. IV. 1942–1943. — KAPOSI Edit — MAÁC László, *Magyar népi táncok és táncos népszokások*. Bp., 1958. — Az újabb irodalommal: PESOVÁR Ernő, *Labirintus-tánc*. In *Magyar néprajzi lexikon*. Bp., 1980. III. 381–382. — Vö.: MARTIN Gy., *Tánc és társadalom: a történeti táncnévadás itthon és Európában*. In *Történeti antropológia*. 1984. 152. kkl.

[59] PÁL J., *Ikonológia mint összehasonlító irodalomtudományi diszciplina*. In *Ikonológia és műértelmezés*. I. Szerk.: PÁL J., Szeged, 1986. — GOMBRICH, E., *Icones Symbolicae. Philosophies of Symbolism and their Bearing on Arts. Studies in the Art of the Renaissance*. Oxford, 1972. — DOTOLI, G., *Mythologie populaire et ideologie baroque au XVIIe siècle*. In *La mythologie au XVIIe siècle*. 11e Colloque [Janvier 1981] organisé par FAISANT, C., Marseille, 1982.

[60] ERDÉLYI Zs., *Adatok a magyar népköltészet szimbolikájához*. Ethnographia, 1961. 72. évf. 174.

[61] FABINYI T., *Emlékkép és beteljesülés: a tipológiai szimbolizmus a hermeneutika történetében*. In *A tipológiai szimbolizmus. Icológia és Műértelmezés* 4. Szeged, 1988. 13–17. — Irodalommal: BABOS I., *Az ünneplés a szeretet örvendezése*. In ERDÉLYI Zs., 1991. 29–50.

[62] *Physiologus*. Fordította MOHAY András. Az utószót és a képmagyarázatokat KÁDÁR Zoltán írta. Bp., 1986. DECKER, H., *L'Art roman en Italie*. Paris, [é.n.] BERENSON, B., *Italian Pictures of the Renaissance. (H. n. é. n.)* — BALOGH Jolán, *Kolozsvár műemlékei*. Bp., 1935. — Dl. 12.498. MKCS 689. — Dl. 17.600. MKCS 326. Mindkettő: *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*. Szerk.: MAROSI E. Bp.,

Valójában azonban nem tudjuk, hogy a befogadók miként értelmezték. Megszokták, sémája kicsiszolódott, használták, tetszett, keletje volt. Mit üzent számukra szakrális környezetben és a mindennapi használati tárgyakon? Milyen egyéni értelmezésben fogták fel olyan konvencionális jelentéseit, mint a Megváltó, az egyház, a teremtés, a szeretet, szerelem, önfeláldozás, az élet folytathatósága? Milyen rejtett, vagy leplezett jelentéseit értelmezték az egymást váltó generációk?[63]

Jóformán alig tudunk valamit róla, hogy az elit és a köznép körében milyen értéket vagy ellenértéket, megélt vagy „elfojtott" élményt involvált a kép. A kutatás lehetőségei a régi évszázadokban szűkösek és körülhatároltak. Az újkorból pedig az első ilyen jellegű elemzések megdöbbentő eredményekkel jártak. Nincs egységes értelmezés, mindig is erősen meghatározza a vallás és a „jelentéstulajdonítás a képek társadalmi kontextusától függően változik."[64]

További nehézségeket okoz a tárgyszerű kutatás számára, hogy a 17. század közismert szimbólumai történetileg és a szöveg gondolati összefüggéseivel meghatározva összetett jelentéseket hordoznak. Régen foglalkoztatja például az irodalomtörténészeket Zrínyi *Peroratió*jának utolsó gyönyörű sora: „Vígan burittatom hazám hamuival". Meggyőzően bizonyították, hogy rendkívül fontos jelkép, hiszen az eposzban is többször előfordul, a *Metamorphoses*re vezethető vissza és bibliai rétegek is megtalálhatók benne. Összességében pedig Zrínyi lírai hitvallása.[65] Történészi olvasatban azonban általánosabb értelmezése is lehetséges.

A „hamu" nemcsak a török háborúkban porigégett ország jellemzője, hanem a kor ugyancsak általános és ősi hagyományokra visszatekintő szimbólumának, Főnixnek is attribútuma. Physiologus szerint az Indiából jött madár ötszáz évenként elég és poraiból új életre kel. A 17. századi Magyarországon ugyancsak általános és kedvelt szimbólum, él vele Zrínyi és levelezésekben is rálapozhatunk. A 17. század ötvenes-hatvanas évtizedeinek történeti-gondolati összefüggésében a török kiűzésére készülők felfogásában az ország jelképe: a porráégett Magyarország Főnix módjára kel életre. Erre vall, hogy a „hazám hamuja" képzet populáris, laikus olvasóközönségnek szánt műben hasonló gondolati tartalommal jelenik meg.

Lippai János *Posoni Kertjé*nek bevezetőjében írja: reméli, hogy „hazánknak hamujában iratott Kertész Könyvecskéje" által az ország, mint a virágok, poraiból megélemedett „virágzó Poenix madar" föltámad. Amit az Olympus tetején „elhintett hamuban" írnak azt „a szelek kegyetlensége" sem törölheti el. További vizsgálatok majd kideríthetik, hogy „Az Kegyes Olvasóhoz" küldött sorok kikhez jutottak el. Mindennemű kerti dolgokról szolgál tanácsokkal ez a könyv. A kor gondolati rendszerében. A „Labyrintus" készítés tudományát nyilván a kertépítő kastélyokban és udvarházakban hasznosították, a hagyma, káposzta termesztése, a „ganajos ágy" elkészítése viszont a gazdákat, kertészeket is érdekelte. Ismerteti a növények gyógyító hasznát, gyógyjavallatokat, recepteket közöl. Tehát laikus orvoslók is tanulhattak belőle. Közkézen kellett hogy forogjon.[66] Vajon a népdal „hosszú út porábul köppönyeget veszek" sorában a „por" konkrétumával együtt milyen szimbólumot hordoz? A köpeny a védelem, az oltalom jelentésével vonul végig a középkor századain és a kora

---

1987. 1473. 1853. — TAKÁCS B., *Bibliai jelképek a magyar református egyházi művészetben.* Bp., 1986. — R. VÁRKONYI Á., *Pelikán a fiaival.* Liget, 1992/1.

[63] PANOFSKY E., 1984. 319–320.

[64] SAJÓ Tamás, *Ami a képbe belefér (és ami nem).* BUKSZ 1990/1. 37–43. Ismertetés: KUNT Ernő: (Hg) *Bild-Kunde Volks-Kunde.* (Miskolc, 1990.)

[65] Irodalommal: KOVÁCS Sándor Iván, *A lírikus Zrínyi, i. m.* 238–245.

[66] LIPPAI János, *Posoni Kert.* Bécs, 1664. 3., 30. — SZLATKY Mária, *Lippay János Posoni Kertjének orvos-botanikai vonatkozásai.* Comm. Hist. Artis Med. 87–88. (1979.) 79–83.

újkoron. Ebben az olvasatban Zrínyi utolsó sora tágasabb értelmű. „Vígan burittatom hazám hamviaval", hiszen a hamuból új életre kel az ország. A hamu az indiai madár és az Olympus példáján a halhatatlanság záloga. „Hazám hamuja" mint a köpönyeg borul rá és megvédi a feledéstől.

Tudom, nincs kockázatosabb, mint megpróbálni az eltűnt gondolatok, a sehol le nem írt asszociációk megközelítésével kísérletezni. Itt azonban vannak támpontjaink. A *Posoni Kert* 1664-ben jelent meg, a kert gazdája Lippay György esztergomi érsek résztvett Zrínyi mozgalmában és akkor még remélték, célba ér másfél évtizedes vállalkozásuk, megindul nemzetközi szövetséggel a háború a török kiűzésére. Pozsony és kert az ország és a béke szimbóluma.

Zrínyi feltehetőleg fia halálára írt versében a virág–kert szimbólum kettős jelentésével élt: „Tudom, miért köllött most szintén az Urnak / Paradicsom kertiben kis virág Izsák." A gyermek–virág szimbólum nem egyszeri ötlet. Rimay ugyancsak széles hagyományból meríthetett.[67] Koordinátái Anglia és a korai középkor. I. Jakab angol király gyermekének sírfelirata így szól: Rosula Regia prae-propera. Fato decerpta, parentibus erepta, ut in Christi Rosario reflorescat" (Királyi rózsa, akit szüleitől idő előtt elragadott a sors, hogy Krisztus kertjében újra virágozzék).[68] A középkor hajnalán pedig, amikor „az ősi magyar vers és a latin himnusz „misztikus nászá"-ból megszületett „a magyar poézis" az Ómagyar Mária siralom" a „Virágnak virága / Világnak világa" a fiú–világ–virág szimbólumkört indította útjára.[69] Változatait a liturgikus és profán virágszimbolikák, legendák és himnuszok adják tovább. *Az Ének László királyról* a köznép körében élt: „Kezdéd követni atyádnak életét, / Rózsákat szaggatál, koronádban fízéd." Az *Obsidio Sigetiana* ötödik énekében az apa és a fiú vitája az ifjúság–virág–kert képzetével a jövő szimbóluma: „El ragat tégedet vakmerő bátorság, / Mint széltül hajtatik az ingadozo ág, / Lészen oly üdőis hogy benned vidamság / Ugy fog tündökleni, mint kertben szép virág. // Nem jó üdőtlenül virágot szaggatni, / Nem dicséretes néked halált kivánni //... Tarch meg fiam magadat nagyobb szükségre, / S-szegény romlot hazánknak iob üdejére."[70]

A népi tudatvilágban a virág–ifjúság–kert képzetek gazdag jelentései közismertebbek minthogy vázolnom kellene. Hosszú életére pedig idézzük Petőfit: „Avagy virág vagy te, hazám ifjúsága?" S Babits imperatívuszát a *Petőfi koszorúi*ból: „Kelj, magyar ifjúság, Légy te virág magad!"

Bizonyos, hogy az elit és a népi kultúra kölcsönhatása más összefüggésekben vizsgálva további eredményekhez vezethet. Jobban belegondolva az oralitás és vizualitás, a betegség–egészség, a szimbólumok világa, a kultúra mindenütt közös szerkezeti alapelemei közül csak néhány kiragadott részlet. Vázlatunk szükségszerűen hiányos és egyoldalú. Egyoldalúságait a forrásadottságok, Zrínyi, Gyöngyösi és Mikes műve, a 16–17. századi levelek, történeti énekek és az 1970-es években lejegyzett apokrif népi imák menthetik.

[67] Perjés G., *Zrínyi Miklós és kora.* Bp., 1965. 212–213. — Komlovszki T., *Rimay és a Balassi hagyomány.* ItK 1982. 600. — Kovács S. I., 1985. 257–258.

[68] Ariès, Ph., *Gyermek, család, halál.* Ford.: Csákó Mihály, Szapor Judit. Bp., 1987. 48.

[69] Klaniczay T., *Az Ómagyar Mária-siralom.* In *A magyar irodalom története 1600-ig.* Bp., 1964. 117.

[70] *Obsidio Sigetiana,* V. 93–95.